

An Examination of Fayyāḍ al-Lāhījī's Defenses of al-Khafrī's Proofs for the Necessary Existent

Muḥammad Rezā Farahmandkiyā¹

1. Corresponding Author, PhD Graduate, Department of Philosophy and Islamic Theology, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: mohammad.farahmadkia110@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 26 June 2025
Revised: 27 August 2025
Accepted: 24 December 2025
Available Online: 30 December 2025

Keywords:

Necessary Existent (*Wājib al-Wujūd*), Khafrī, Lāhījī, Ontological Proof (*Burhān al-Wujūd*), Comparative Study.

Abstract

This research employs an analytical-critical method to examine and evaluate the effectiveness of Fayyāḍ al-Lāhījī's defenses of Muḥaqqiq al-Khafrī's proofs for the Necessary Existent (*Wājib al-Wujūd*) in the face of Mullā Ṣadrā's critiques. The present study focuses on a comparative analysis of al-Lāhījī's formulations – including his conceptual distinctions concerning essential (*Dhātī*) and temporal (*Zamānī*) priority and the principle that “the possible qua possible stands in need of a cause” – in light of Mullā Ṣadrā's fundamental objections. The results indicate that al-Lāhījī, by offering a methodical reconstruction, strengthened the foundation of al-Khafrī's reasoning. However, according to the findings, his defenses are deficient in certain respects, particularly in distinguishing existence qua existent from existence qua attribute, when compared to Mullā Ṣadrā's responses. It is concluded that al-Lāhījī's contribution represents a methodological effort at foundational reconstruction, but the key contribution and distinctive feature of this research reside in providing a precise, documented, critical assessment of the sufficiency of those defenses against Mullā Ṣadrā's final critique, thereby highlighting these limitations in the evolution of the ontological proof.

Cite this article: Farahmandkiyā, M.R. (2025). An Examination of Fayyāḍ al-Lāhījī's Defenses of al-Khafrī's Proofs for the Necessary Existent. *Islamic Philosophical Doctrines*, 20(37), 209-232. <https://doi.org/10.30513/ipd.2025.7558.1655>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The problem of proving the Necessary Existent (Wājib al-Wujūd) is one of the most fundamental issues in Islamic philosophy and rational theology, and has long occupied a central place in the philosophical and theological systems of Muslims. From the earliest periods onward, Muslim philosophers have sought to present rational proofs for the existence of God by employing logical principles and metaphysical foundations. Among these, the argument from contingency and necessity (Imkān wa Wujūb) and its various formulations is considered one of the most significant lines of reasoning in the tradition of Islamic philosophy. In the course of the development of these proofs, thinkers such as Muḥaqqiq al-Khafīrī, Fayyād al-Lāhījī, and Ṣadr al-Mutā'allihīn (Mullā Ṣadrā) played important roles in formulating, criticizing, and reconstructing them.

Muḥaqqiq al-Khafīrī, a distinguished commentator on the works of Khwājah Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī, presented in his glosses on al-Qūshjī's commentary on Tajrīd al-I'tiqād a set of proofs for the Necessary Existent based mainly on the impossibility of infinite regress (Dawr) and the analysis of contingency (Imkān). Although these proofs are marked by ingenuity and logical precision, they were later criticized by subsequent philosophers, especially Mullā Ṣadrā. Drawing on the principles of Transcendent Philosophy (al-Ḥikmah al-Muta'āliyah), including the principality of existence (Aṣālat al-Wujūd) and the gradation of its levels (Tashkīk), Mullā Ṣadrā challenged some of the premises and conclusions of these proofs, deeming them ontologically insufficient.

In this context, Fayyād al-Lāhījī, a prominent thinker of the School of Isfahan and one of Mullā Ṣadrā's distinguished students, sought in his marginalia and glosses to defend al-Khafīrī's formulations. By adding conceptual clarifications and logical refinements, he strengthened the structure of these proofs. Through distinctions such as that between essential (Dhātī) and temporal (Zamānī) priority, between preparatory (I'dādī) and creative (Ījādī) causality, and by emphasizing the principle that "the possible qua possible stands in need of a cause," he attempted to address the objections raised against al-Khafīrī's reasoning.

The main objective of this research is to examine and evaluate the effectiveness of al-Lāhījī's defenses of al-Khafīrī's proofs against the critiques of Mullā Ṣadrā. To this end, four of al-Khafīrī's principal proofs for the Necessary Existent, together with al-Lāhījī's elucidations and refinements, are analyzed and then compared with Mullā Ṣadrā's criticisms. The central research question is whether al-Lāhījī's conceptual and logical revisions have been able to resolve the foundational Ṣadrian objections, or whether these defenses still face certain limitations. By focusing on this issue, the study seeks to clarify al-Lāhījī's position in the evolution of proofs for the Necessary Existent.

Method

This research employs a qualitative, analytical-critical method with a comparative approach. First, al-Khafīrī's proofs are reconstructed and conceptually analyzed from

his works; then al-Lāhījī's formulations and defenses in his marginalia are examined; and finally, these two viewpoints are compared with Mullā Ṣadrā's criticisms in his philosophical works.

The primary sources include al-Khafī's glosses and writings, al-Lāhījī's marginalia and treatises, and the works of Mullā Ṣadrā, especially al-Asfār al-Arba'ah and al-Shawāhid al-Rubūbiyyah. In addition, some contemporary commentaries and studies related to the proofs for the Necessary Existent have been used to supplement the analyses.

The research stages consist of: a precise reconstruction of the structure of al-Khafī's proofs; an analysis of al-Lāhījī's revisions and clarifications concerning these proofs; an examination of Mullā Ṣadrā's criticisms of these formulations; and finally, a comparative evaluation of the success of al-Lāhījī's defenses in responding to those criticisms. Throughout this process, an effort has been made, through logical analysis of the premises and conclusions of the proofs, to systematically clarify the strengths and weaknesses of each perspective. Ethical principles of research, including accurate citation and fidelity to the authors' intentions, have been observed.

Findings

The findings indicate that Fayyāḍ al-Lāhījī played an important role in conceptually and logically reconstructing al-Khafī's proofs. By adding certain self-evident premises and making conceptual distinctions, he was able to render the argumentative structure of al-Khafī's proofs clearer and more coherent. Among his most important refinements are the distinction between essential (Dhātī) and temporal (Zamānī) priority, the separation of preparatory (I'dādī) from creative (Ījādī) causality, and a precise explanation of the concept of "the totality of possibles qua totality."

Furthermore, by explicitly stating the principle that "the possible qua possible stands in need of a cause," al-Lāhījī shows that the dependence of possibles on a cause is not merely an empirical matter but a self-evident principle in the philosophical analysis of contingency. These distinctions have largely resolved some of the objections raised against al-Khafī's proofs, particularly those concerning confusion between different orders of priority or a mistaken understanding of infinite regress.

However, the comparative analysis shows that in certain respects al-Lāhījī's defenses do not fully address Mullā Ṣadrā's critiques. Especially in cases that involve an analysis of the reality of existence (Wujūd) and its relation to existents (Mawjūd), al-Lāhījī's formulation remains within the conceptual framework of Peripatetic (Mashshā'ī) philosophy and cannot provide a complete response to the ontological foundations of Transcendent Philosophy. Consequently, some of Mullā Ṣadrā's objections – notably those concerning the conceptual conception of existence and insufficient attention to the gradation of the levels of existence – remain viable.

Conclusion

The results of this research demonstrate that Fayyāḍ al-Lāhījī played a significant role in clarifying and reconstructing Muḥaqqiq al-Khafī's proofs for the Necessary Ex-

istent. Through conceptual refinements and the addition of logical premises, he was able to remove many of the ambiguities in al-Khafīrī's formulations and to strengthen the argumentative structure of these proofs. This attests to the continuity and dynamism of the Islamic philosophical tradition in re-examining and refining metaphysical arguments.

Nevertheless, the comparative analysis shows that al-Lāhījī's defenses encounter limitations when faced with criticisms based on the foundations of Transcendent Philosophy. Some of Mullā Ṣadrā's objections – especially those concerning the analysis of existence and its relation to existents – are not fully resolved within al-Lāhījī's framework. Thus, it can be said that al-Lāhījī's effort constitutes an important stage in the evolution of proofs for the Necessary Existent, but that the final explanation of this issue in the Islamic philosophical tradition was completed by subsequent developments, particularly in Transcendent Philosophy.

Author Contributions

The author participated in all stages of the research, including research design, data collection, content analysis, and writing of the article.

Data Availability Statement

No empirical data were generated or analyzed in this study. All sources are published works fully cited in the reference list.

Ethical Considerations

In this research, the ethical principles of research, including accurate citation, avoidance of plagiarism, and fidelity in reporting the views of others, have been observed.

Funding

This research received no financial support from any governmental, private, or non-profit institutions.

Conflict of Interest

The author declares that there is no conflict of interest in this research.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies in the Writing Process

No artificial intelligence tools were used in the writing of this article.

بررسی دفاعیات فیاض لاهیجی از براهین محقق خفری در اثبات واجب الوجود

محمد رضا فرهمندکیا^۱

۱. نویسنده مسئول، دانش آموخته دکتری فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه:

Mohammad.farahmandkia110@gmail.com

چکیده

این پژوهش، با روش تحلیلی-انتقادی، به واکاوی و ارزیابی میزان کارآمدی دفاعیات فیاض لاهیجی از براهین اثبات واجب الوجود محقق خفری در رویارویی با نقدهای صدرالمتألهین می‌پردازد. مطالعه حاضر بر تحلیل تطبیقی تقریرات لاهیجی - شامل تمایزات مفهومی وی در زمینه تقدم ذاتی، زمانی و قاعده «ممکن بما هو ممکن» - با نقدهای بنیادین ملاصدرا متمرکز است. نتایج نشان می‌دهد که لاهیجی با ارائه یک بازسازی روشمند، بنیان استدلال خفری را تقویت کرده است. با وجود این، طبق بررسی‌های انجام شده، دفاعیات ایشان در برخی موارد، به‌ویژه در تمایز میان وجود به مثابه موجود و وجود به مثابه صفت، نسبت به پاسخ‌های ملاصدرا دارای کاستی‌هایی است. نتیجه‌گیری این است که مشارکت لاهیجی یک تلاش روشمند برای بازسازی بنیادین است، اما سهم کلیدی و وجه تمایز این پژوهش در ارائه ارزیابی انتقادی دقیق و مستند از کفایت این دفاعیات در برابر نقد نهایی صدرالمتألهین نهفته است که این محدودیت‌ها را در سیر تطور برهان وجودی برجسته می‌سازد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۶/۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۹/۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۰/۸

کلیدواژه‌ها

واجب الوجود، محقق خفری، حکیم لاهیجی، برهان وجود، بررسی تطبیقی.

استناد: فرهمندکیا، محمد رضا. (۱۴۰۴). بررسی دفاعیات فیاض لاهیجی از براهین محقق

خفری در اثبات واجب الوجود. آموزه‌های فلسفه اسلامی، ۲۰ (۳۷)، ۲۰۹-۲۳۲.

<https://doi.org/10.30513/ipd.2025.7558.1655>

مقدمه

مسئله اثبات واجب الوجود، به عنوان ستون فقرات نظام فلسفی و کلامی در تمدن اسلامی، همواره کانون توجه متفکران و اندیشمندان برجسته از دیرباز تاکنون بوده است. این مبحث بنیادین صرفاً به ساحت نظری فلسفه اسلامی محدود نمی‌گردد، بلکه در پهنه گسترده دفاع از مبانی اعتقادی و اصول دینی، نقش حیاتی و انکارناپذیری ایفا می‌کند؛ اثبات وجود خداوند نه تنها گواهی بر غنای عقلانیت دینی است، بلکه لازمه هرگونه نظام معرفتی عمیق و استوار نیز به شمار می‌رود. در این میان، دو تن از برجسته‌ترین متفکران تاریخ فلسفه اسلامی، یعنی فیاض لاهیجی، فیلسوف، متکلم و عارف نامدار سده یازدهم هجری قمری، و محقق خفّری، دانشمند برجسته و شارح صاحب‌نام آثار خواجه نصیرالدین طوسی، هرکدام به شیوه‌ای متمایز و با رویکردی خاص، به تقریر، تبیین و نقادی براهین اثبات واجب الوجود پرداخته‌اند.

فیاض لاهیجی، که در روزگار خود از مهم‌ترین نمایندگان مکتب اصفهان و از شاگردان برجسته ملاصدرا به شمار می‌رود (تهرانی، ۱۴۰۳، ج. ۱۳، ص. ۲۴۵)، در آثار قلمی فراوان خویش، به‌ویژه در حواشی و شروح بر متون فلسفی، سعی وافر در بازخوانی و بسط دیدگاه‌های فلسفی بر اساس میراث خواجه نصیرالدین طوسی، خصوصاً شرح تجرید قوشجی، مبذول داشت. لاهیجی با تکیه بر ابزارهای دقیق منطقی و زبان فلسفی نوظهور عصر خویش، به چالش کشیدن و ارزیابی نقادانه براهین سنتی اثبات صانع را سرلوحه کار خود قرار داد. او تلاش می‌کرد تا این براهین را در چارچوبی عقلانی‌تر و با استدلالی مستحکم‌تر ارائه دهد.

در مقابل، محقق خفّری، که از فحول علمی و فلسفی سده هشتم هجری قمری بوده و از او به عنوان یکی از مهم‌ترین شارحان آثار خواجه نصیرالدین طوسی یاد می‌شود (تهرانی، ۱۴۰۳، ج. ۲۰، ص. ۱۵۲؛ مدرس تبریزی، ۱۳۶۹، ج. ۳، ص. ۴۵)، با اتکا به مشرب فلسفی و کلامی خاص خود که ریشه در فلسفه مشاء و حکمت اشراق داشت، به دفاع تحلیلی از برخی براهین اثبات واجب الوجود و نقادی دقیق برخی دیگر پرداخت. او با دقت نظر و ظرافتی کم‌نظیر، وجوه گوناگون استدلال‌ها را واکاوی کرده و نقاط قوت و ضعف آن‌ها را نمایان می‌ساخت.

بررسی، مقایسه، تلفیق و حتی تقابل میان دیدگاه‌های این دو اندیشمند برجسته، بستری بسیار غنی و ارزشمند برای پژوهش در تاریخ تحول استدلال فلسفی، به‌ویژه در حوزه اثبات واجب الوجود، فراهم می‌آورد. هدف اصلی این پژوهش، تبیین، تحلیل و نقد ساختار منطقی و

تاریخ تحول سه گونه استدلال فلسفی مرتبط با اثبات واجب الوجود، یعنی استدلال‌های اِنّی (از معلول به علت) و لِمّی (از علت به معلول) به عنوان دو گونه منطقی برهان در آثار فلسفی و برهان اُسَد و اخصر به عنوان تقریر خاصی از برهان امکان و وجوب در سنت متأخر به ویژه در آثار خفّری و فیاض لاهیجی، در بستر تعامل و مواجهه فکری و نقادانه دو فیلسوف برجسته دوره صفویه، فیاض لاهیجی و محقق خفّری است. این پژوهش به دنبال آن است که با مطالعه عمیق تطبیقی، زوایای پنهان و ظریف استدلال‌های این دو اندیشمند را آشکار سازد و جایگاه آن‌ها را در تحول این مبحث بنیادین فلسفی روشن نماید.

برای رسیدن به این هدف اصلی، پژوهش حاضر تلاش خواهد کرد به پرسش اساسی زیر پاسخ دهد: نقش حواشی فیاض لاهیجی در تبیین، نقد و تکمیل براهین خداشناسی محقق خفّری در تعلیقات خفّری بر شرح تجرید قوشچی چیست؟

پژوهش‌های منتشرشده در نشریات علمی-پژوهشی داخلی که به طور مستقیم یا غیرمستقیم به موضوع این تحقیق پرداخته‌اند، هرچند هنوز در مقایسه با اهمیت موضوع، کم‌شمارند، اما می‌توانند به عنوان راهنمایی برای پژوهش حاضر عمل کنند و مسیرهای پژوهشی موجود را روشن‌تر سازند. در ادامه به برخی از مهم‌ترین این پژوهش‌ها اشاره می‌شود:

۱. «خفّری و براهین خداشناسی» نوشته احمد بهشتی شماره دوم (سال پنجم) نشریه حکمت اسلامی. این پژوهش به بررسی و بیان براهین چهارگانه محقق خفّری در اثبات واجب الوجود می‌پردازد و تلاش دارد اشکالاتی که ملاصدرا به این براهین وارد کرده است را پاسخ دهد و نویسنده هدف این پژوهش را دفاع از دیدگاه محقق خفّری می‌داند.

۲. «براهین سه‌گانه محقق خفّری بر اثبات وجود خداوند و ارزیابی اشکالات صدرالمتألهین بر آن» نوشته عشاقی حسین، فروغی روح‌الله شماره دوم (دوره ۱۵) نشریه فلسفه دین. این پژوهش نیز صرفاً به بررسی اشکالات ملاصدرا بر براهین محقق خفّری در اثبات واجب الوجود می‌پردازد و در پایان نتیجه می‌گیرد که اشکالات ملاصدرا بر این براهین وارد نیست.

با بررسی پژوهش‌های موجود، مشاهده می‌شود که تمرکز اصلی آن‌ها دفاع از براهین محقق خفّری در برابر نقدهای ملاصدرا بوده است. این مطالعات، درحالی‌که ارزشمندند، در موارد زیر دچار خلأهایی هستند که پژوهش حاضر به دنبال رفع آن‌هاست:

■ اولاً، هیچ‌یک از این مقالات به تحلیل تطبیقی و انتقادی جامع سه برهان کلیدی (اِنّی،

لَمّی، واسدّ و اخصر) در بستر تعامل فکری محقق خفری و فیاض لاهیجی (به مثابه دو نماینده اصلی مکتب شیراز و اصفهان) نبرداخته‌اند.

■ ثانیاً، پژوهش‌های موجود از بررسی کاستی‌های درونی براهین محقق خفری غفلت کرده‌اند؛ کاستی‌هایی که فیاض لاهیجی با دقت در حواشی خود، درصدد اصلاح و تکمیل آن‌ها بوده است.

پژوهش حاضر با اتخاذ رویکرد تحلیلی-تطبیقی و بنیادین، با تمرکز بر چارچوبه حواشی لاهیجی، به ارزیابی انتقادی قوت استدلال و انسجام درونی هر دو اندیشمند در مواجهه با این براهین می‌پردازد تا به این خلأ پژوهشی پاسخ دهد.

۱. برهان اول محقق خفری و حواشی لاهیجی

محقق خفری پس از توضیح و تأیید برهان خواجه در اثبات صانع، سه برهان که همگی مبتنی بر محال بودن دور و تسلسل است و دو برهان که فقط مبتنی بر محال بودن دور است بیان می‌کند، که برای روشن شدن حواشی حکیم لاهیجی لازم است براهین محقق خفری بیان شود.

برهان اول ایشان بر اساس اصل استدلال از معلول به علت استوار است و نشان می‌دهد که اگر موجودات صرفاً ممکن باشند و واجب الوجودی وجود نداشته باشد، دور محال لازم می‌آید.

محقق خفری این استدلال را با تأکید بر ضرورت وجود فردی از موجودات که عروض عدم بر آن محال باشد پیش می‌برد. لاهیجی با دقت نشان می‌دهد که دوری که خفری مطرح می‌کند، با دور محال نزد حکما تفاوت دارد. ملاصدرا دور محال را زمانی باطل می‌داند که منجر به تقدم شیء بر خودش شود، و این تقدم باید در وحدت عددی شیء تحقق یابد، نه در وحدت نوعی یا جنسی (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص. ۱۶). از این رو، طبیعت نوعیه می‌تواند در ضمن فردی از افرادش متقدم و در ضمن فرد دیگر متأخر باشد، بدون آنکه محالیتی رخ دهد، ولی تقدم ذاتی طبیعت نوعیه بر خودش محال است. لاهیجی در نتیجه برهان اول خفری را با افزودن این تمایز و مقدمات بدیهی تقویت می‌کند: مجموع موجودات از حیث مجموع بودنشان، موجود واحدی فرض می‌شوند و نیازمند موجد خارج از مجموع‌اند، که همان واجب الوجود خواهد بود.

محقق خفری در تقریر برهان اول خویش می‌فرماید:

”اگر موجودات را منحصر در ممکنات بدانیم و واجب الوجودی در هستی

قائل نباشیم مستلزم دور است؛ و چون دور محال است، حصر وجودات در ممکنات محال خواهد بود. سپس در توضیح کیفیت وقوع دور در برهان مذکور این‌گونه توضیح می‌دهد: اگر موجودات منحصر در ممکنات باشند، تحقق هر موجودی متوقف است بر تحقق ایجاد ما، زیرا وجود وابسته به ایجاد است؛ به تعبیر دیگر، وجود فرع بر ایجاد است، بنابراین تا ایجاد نباشد وجودی هم نخواهد بود. از سویی دیگر تحقق ایجاد ما متوقف بر تحقق موجود ما می‌باشد، زیرا الشیء ما لم یوجد لم یوجد؛ بنابراین از فرض مذکور دور لازم خواهد آمد. پس به جهت باطل بودن دور، موجودات نمی‌توانند منحصر در ممکنات باشند (خفری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۴۷).

حکیم لاهیجی بر این تقریر خفری اشکال می‌کند و می‌گوید که از فرض انحصار موجودات در ممکنات، دور لازم نمی‌آید، بلکه تسلسل لازم می‌شود؛ زیرا اگر واجب‌الوجودی نباشد، تحقق هر موجود ممکن متوقف بر ایجاد موجودی دیگر است، نه بر همان موجود. پس میان موجودات ممکنه، زنجیره‌ای از وابستگی‌ها پدید می‌آید که تسلسل است نه دور. بدین ترتیب، برهان خفری در شکل نخست خود از امتناع دور نتیجه می‌گیرد، درحالی‌که باید از امتناع تسلسل بهره‌برد (لاهیجی، بی‌تا، ص. ۴۰).

ملاصدرا در شواهد و اسفار پاسخی متفاوت می‌دهد و در واقع، محال بودن چنین دوری را انکار می‌کند. او میان دور شخصی و دور نوعی تمایز می‌نهد و می‌گوید دور به معنای توقف نوع بر خودش از طریق افراد، محال نیست؛ زیرا ممکن است طبیعت نوعی در ضمن فردی از افرادش متقدم تحقق یابد و در ضمن فردی دیگر متأخر، بی‌آنکه وحدت شخصی میان آن دو باشد. تنها دوری که محال است، دور شخصی است که در آن شیء واحد، متوقف بر خود به عنوان همان شخص باشد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۸، ص. ۳۰۳؛ عشاقی و فروغی، ۱۳۹۷).

لاهیجی برای دفاع از خفری این پاسخ ملاصدرا را نمی‌پذیرد و تمایزی میان علل اعدادی و علل ایجاد می‌گذارد. او می‌گوید اگر فردی از نوعی، معدّ برای تحقق فردی دیگر از همان نوع باشد اشکالی ندارد، مانند آنکه انسانی زمینه‌ساز پیدایش انسانی دیگر شود؛ اما اگر فردی از نوع، موجّد فردی دیگر از همان نوع باشد محال است، زیرا تحقق نوع در متن اعیان به معنای وجود یافتن آن در مرتبه واقع است، و محال است چیزی که در واقع موجود است،

دوباره خود را در همان مرتبه ایجاد کند. بنابراین، تقدم و تأخر زمانی در میان افراد نوع ممکن است، اما تقدم و تأخر ذاتی یا ایجادی در ذات نوع محال است.

لاهیجی برای تبیین دقیق‌تر، میان دو نوع وحدت در طبیعت نوعیه تمایز می‌نهد: وحدت نوعی زمانی که به حسب افرادش دارای ابهام است، و وحدت نوعی دهری که در مرتبه دهر، واحد و غیرقابل تجزیه است. از آنجا که در مرتبه دهر، طبیعت نوعی دارای وحدت شخصی است، هیچ تقدم و تأخر یا علیتی میان اجزای آن معنا ندارد و لذا دور در این سطح محال است. او نتیجه می‌گیرد که سخن خفری ناظر به این مرتبه دهری از وجود است نه مرتبه زمانی (لاهیجی، بی‌تا، ص. ۴۰ پ).

او معتقد است وجود طبیعت نوعیه در ضمن فردی از افرادش که معد است برای حصول این طبیعت نوعیه در ضمن فردی دیگر، جایز است، ولی وجود طبیعت نوعیه در ضمن فردی از افرادش که موجد طبیعت نوعیه در ضمن فرد دیگر از افرادش است جایز نیست، زیرا ایجاد طبیعت نوعیه به معنای وقوع آن در متن اعیان است، پس زمانی که طبیعت نوعیه در متن اعیان واقع شد محال است که خودش را دوباره در متن اعیان قرار دهد (لاهیجی، ۱۴۲۵، ج. ۵، ص. ۷۳). به تعبیر دیگر، محال است که وقوع طبیعت نوعیه در متن واقع متقدم شود بر وقوعش در متن واقع، ولی جایز است وجود طبیعت نوعیه در متن واقع - در ضمن فردی که معد است برای حصول طبیعت نوعیه - در ضمن فرد دیگر از افرادش؛ و علت این جواز آن است که وقتی طبیعت نوعیه در ضمن فردی از افرادش موجود است به این معناست که دارای عوارض مشخصه و معینه می‌باشد و این طبیعت نوعیه که در ضمن فرد خویش ملبَس به عوارض مشخصه و معینه است می‌تواند برای تلبَس به عوارض مشخصه دیگر در ضمن فرد دیگر معد شود، و این مستلزم امر محالی نیست.

حکیم لاهیجی معتقد است طبیعت نوعیه به حسب زمان می‌تواند متقدم و متأخر باشد، لکن به حسب ذات، وقوع تقدم و تأخر در آن محال است (لاهیجی، ۱۴۲۵، ج. ۵، ص. ۷۳)، زیرا وحدت نوعیه دارای وحدت ابهامی می‌باشد - به حسب حصول آن در ضمن افرادش که هرکدام در قطعه از زمان قرار می‌گیرند - ولی وحدت نوعی به حسب حصولش در مرتبه دهر دارای ابهام نمی‌باشد، بنابراین وحدت نوعی دارای وحدت ابهامی زمانی و وحدت شخصی دهری است، پس چگونه ممکن است به حسب وقوعش در متن واقع (نفس دهر) دارای تقدم و تأخر باشد.

لاهیجی بعد از این توضیحات متذکر می‌شود که آنچه گفتیم صرفاً در وحدت نوعی جاری است نه وحدت جنسی، زیرا وحدت جنسی هم دارای ابهام زمانی و هم دارای ابهام دهری می‌باشد و طبیعت جنسی به حسب ذاتش بدون انضمام فصول هیچ‌گونه تحصلی ندارد، برخلاف طبیعت نوعی که به حسب ذاتش و در واقع، دارای تحصیل است (لاهیجی، بی‌تا، ص. ۵۰)؛ بنابراین اگر برخی از افراد آن، علت برای برخی دیگر از افرادش باشند دور و تشکیک در ذاتی لازم می‌آید، درحالی‌که هیچ‌کدام از این دو محذور در طبیعت جنسی لازم نمی‌آید، به همین جهت است که با وجود متمنع بودن تشکیک در ذاتیات و در عین حال که عقول همگی تحت جنس واحد (جوهر) هستند، علیت در عقول جایز است.

لاهیجی برهان خفری را با استناد به گفته خود خفری بازسازی می‌کند که:

”مجموع موجودات ممکن از حیث مجموع بودنشان در نیازمندی به علت، در حکم موجود واحد هستند (خفری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۶۲).

بدین ترتیب روشن می‌شود که مراد خفری از «موجود ما» نه یکی از ممکنات، بلکه مجموع ممکنات از حیث مجموعیتشان است. بنابراین، توقف مجموع موجودات بر ایجادی که خود متوقف بر وجود همان مجموع است، نوعی توقف شیء بر خود در مرتبه کل است و چنین دوری واقعاً محال است. ازاین رو برهان خفری بر اثبات واجب الوجود پایدار می‌ماند.

طبق آنچه بیان شد، می‌توان گفت که اشکال ملاصدرا بر خفری از نظر مبنایی صحیح است، اما در دستگاه فکری خود او و بر اساس اصالت وجود و تشکیک در مراتب آن معنا دارد؛ درحالی‌که در چارچوب برهان خفری و مبانی حکمت مشایی که لاهیجی نیز بدان وفادار است، اشکال ملاصدرا ناتمام است، زیرا بحث خفری ناظر به علیت در سطح «مجموع ممکنات» است نه علیت میان افراد طبیعی. لاهیجی با تصحیح خفری و تمایز میان علیت اعدادی و ایجادی توانست بنیان برهان را حفظ کند و نشان دهد که دور مورد بحث، دور ایجادی در سطح کل هستی است که محال بودن آن روشن است. بدین ترتیب، در مقام دفاع از برهان و انسجام منطقی آن، رأی لاهیجی از نظر فلسفی قوی‌تر و با مقصود خفری سازگارتر است، هرچند از منظر حکمت متعالیه، تبیین ملاصدرا از لحاظ مبنایی منسجم‌تر با اصول خاص او به شمار می‌آید.

۲. برهان دوم محقق خفری و حواشی لاهیجی

برهان دوم بر «موجود مطلق» و فاقد مبدأ بودن یا نبودن آن استوار است. خفری نشان می‌دهد که اگر مجموع موجودات دارای مبدأ باشد، آن مبدأ یا داخل در مجموع است که منجر به تقدم شیء بر خودش می‌شود، یا خارج از مجموع است که محال و غیرممکن است. لاهیجی تأکید می‌کند که در این برهان، تقدم و تأخر باید ذاتی در نظر گرفته شود، نه زمانی. همچنین او اضافه می‌کند که برهان نیازمند مقدمه بدیهی «موجود بما هو ممکن نیازمند مبدأ است» تا استدلال کامل و منطقی گردد. با این اصلاح، برهان دوم به روشنی واجب الوجود را به عنوان موجد خارج از مجموع ممکنات اثبات می‌کند و از محال بودن تقدم شیء بر خودش استفاده می‌کند.

صورت استدلال او بدین گونه است:

■ اگر مجموع موجودات بما هو موجود را در نظر بگیریم، این مجموع یا دارای مبدأ و علتی است یا نه؛ اگر بگوییم این مجموع، علتی ندارد، لازمه آن نفی هرگونه نیازمندی از اصل وجود است و در این صورت، باید پذیرفت که در میان مجموع، فردی هست که ذاتاً بی نیاز از علت است و همان واجب الوجود خواهد بود؛ اما اگر بگوییم این مجموع دارای مبدأ است، آن مبدأ یا داخل در مجموع است یا خارج از آن. فرض دوم محال است، زیرا چیزی بیرون از دایره موجودات متصور نیست که بتواند به عنوان علت قرار گیرد. و اگر بگوییم مبدأ داخل در مجموع است، لازمه آن تقدم شیء بر خودش خواهد بود، چرا که آن مبدأ از آن حیث که علت است باید مقدم باشد، و از آن حیث که خود یکی از افراد مجموع است باید متأخر باشد. این اجتماع تقدم و تأخر در یک شیء واحد، همان محال مشهور «تقدم شیء بر نفس خویش» است. پس فرض وجود علت برای مجموع از اساس باطل خواهد بود، و تنها راه درست آن است که بپذیریم در میان این مجموع، موجودی هست که از علت بی نیاز است و واجب الوجود نام دارد. (خفری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۶۵)

محقق خفری این تقریر را برهان صدیقین نام نهاده و معتقد است که صرفاً با ابطال دور، می‌توان به اثبات واجب رسید، بی آنکه نیاز به ابطال تسلسل باشد (خفری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۶۵). حکیم لاهیجی در حاشیه خویش به شرح و واکاوی این برهان پرداخته و نکات دقیقی را مطرح

می‌کند. حکیم لاهیجی در حواشی خویش بر آثار خفزی، این برهان را با دقت بررسی کرده و اصلاحاتی در آن به عمل می‌آورد. او نخست تذکر می‌دهد که مراد خفزی از «مجموع موجودات بما هو موجود»، طبیعت وجود از آن حیث که موجود است می‌باشد، نه صرف مجموعه‌ای از ممکنات (لاهیجی، بی‌تا، صص. ۵۶-۶۰). این تمایز مهم است، زیرا اگر مجموع به عنوان ممکن لحاظ شود، نیازمندی آن به علت بدیهی است، اما اگر به عنوان موجود بما هو موجود لحاظ گردد، در ظاهر از علت بی‌نیاز است. لاهیجی سپس تأکید می‌کند که تقدم و تأخر در این برهان باید به نحو ذاتی در نظر گرفته شود نه زمانی (لاهیجی، بی‌تا، صص. ۵۶-۶۰)؛ زیرا اگر تقدم زمانی مراد باشد، استحاله تقدم شیء بر خود بدیهی نخواهد بود، درحالی‌که در تقدم ذاتی، این محال بودن قطعی است. با این توضیح، لاهیجی برهان خفزی را از خلط میان دو نوع تقدم نجات می‌دهد.

نکته اساسی در نقد لاهیجی آن است که وی برهان خفزی را ناقص می‌داند و معتقد است مقدمه‌ای بدیهی در آن مغفول مانده است و آن این است که:

”موجود بما هو ممکن نیازمند مبدأ است (لاهیجی، بی‌تا، ص. ۶۰؛ لاهیجی، ۱۳۸۳، ص. ۲۳۰).

بدون این مقدمه، استدلال خفزی تنها محال بودن تقدم شیء بر خود را بیان می‌کند، بی‌آنکه اثبات کند مجموع ممکنات ذاتاً محتاج علت است. لاهیجی با افزودن این مقدمه، استدلال را تکمیل می‌کند: اگر مجموع موجودات همگی ممکن باشند، از یک سو نیازمند مبدأ خواهند بود، و از سوی دیگر چون مجموع بما هو موجود لحاظ شده، بی‌نیاز از مبدأند. این اجتماع احتیاج و بی‌نیازی تناقض است و راهی جز پذیرش موجودی که ذاتاً بی‌نیاز از مبدأ است باقی نمی‌ماند؛ یعنی واجب الوجود. بدین ترتیب، لاهیجی ضمن دفاع از خفزی، کاستی منطقی برهان او را برطرف می‌سازد.

لاهیجی سپس به نکته‌ای باریک‌تر اشاره می‌کند و آن اینکه در این برهان، خلطی ممکن است صورت گیرد میان تقدم و تأخر زمانی که در مورد طبیعت ممکن است، و تقدم و تأخر ذاتی که در این جا مد نظر است. طبیعت ممکن، از آن حیث که ممکن است، می‌تواند در برخی موارد تقدم و تأخر زمانی داشته باشد اما تقدم ذاتی طبیعت بر خودش امری محال

است (لاهیجی، بی تا، ص. ۶۰). محقق خفّری در برهان دوم، بر همین تقدم ذاتی تکیه دارد و از این رهگذر به اثبات واجب می پردازد.

آنچه لاهیجی در تحلیل نهایی خود خاطرنشان می کند این است که براهین خفّری عمدتاً بر ابطال دور استوارند و در آن ها تسلسل نفی نمی شود، چه تسلسل متناهی و چه نامتناهی، زیرا او همه ممکنات را در حکم ممکن واحد می گیرد و از این حیث، استدلال را به نحوی سامان می دهد که تنها محذور تقدم شیء بر خودش - یعنی دور - آشکار گردد. به بیان دیگر، اگر مجموع ممکنات را به مثابه یک کل واحد لحاظ کنیم، نیازمند علت خواهد بود، و این علت یا داخل در مجموع است یا خارج از آن؛ هر دو فرض باطل است، مگر آنکه واجب الوجودی در میان موجودات پذیرفته شود.

از منظر لاهیجی، ارزش این برهان در آن است که از مقدماتی اندک و به ظاهر بدیهی به نتیجه ای عظیم می رسد. اما در عین حال، او اذعان دارد که برهان بدون آن مقدمه بدیهی - یعنی اینکه «موجود بما هو ممکن نیازمند مبدأ است» - تمامیت نخواهد یافت. به این ترتیب، لاهیجی هم از قوت برهان دفاع می کند و هم بر نواقص منطقی آن انگشت می گذارد. در واقع، او تلاش می کند نشان دهد که خفّری هرچند راهی نو در تقریر برهان صدیقین پیموده، اما همچنان نیازمند مبانی ای است که باید به روشنی بیان شوند.

طبق آنچه بیان شد، می توان گفت که در تقریر لاهیجی نیز نوعی دوگانگی میان حیث «وجود بما هو وجود» و «وجود بما هو ممکن» باقی می ماند. زیرا اگر مجموع موجودات بما هو موجود لحاظ شود، دیگر اطلاق «ممکن» بر آن نادرست است، و اگر بما هو ممکن لحاظ شود، دیگر عنوان «موجود مطلق» بر آن صادق نیست. این خلط حیثی در تقریر هر دو فیلسوف به تمامی برطرف نمی شود. افزون بر این، لاهیجی اصل «احتیاج ممکن به علت» را بدیهی می انگارد، در حالی که در حکمت متعالیه این اصل از نتایج تشکیک وجود است و نه مقدمه ای مستقل؛ بنابراین، برهان او در چارچوب فلسفه مشائی تمام است اما در چارچوب حکمت متعالیه نیازمند بازخوانی است.

ملاصدرا نیز در أسفار به این برهان اشاره کرده و آن را از منظر خاص خود نقد کرده است. او معتقد است برهان خفّری صرفاً ابطال دور می کند و نه ابطال تسلسل، در حالی که برای اثبات واجب الوجود باید تحلیل کاملی از نظام علی در ممکنات به دست داد. به نظر ملاصدرا، این

برهان تنها نشان می‌دهد که «وجود بما هو وجود علت خود نیست»، نه اینکه واجب‌الوجود بالفعل موجود است. همچنین او بر آن است که خفری وجود را به نحو کلی و یک دست لحاظ کرده و به تشکیک مراتب وجود توجه نکرده است؛ ازاین‌رو، برهان او در سطح مفهومی و کلی متوقف می‌ماند و به مرتبه وجودی و عینی واجب نمی‌رسد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲، ص ۳۱۲). لاهیجی نیز در این زمینه با ملاصدرا هم‌نظر است، هرچند در نحوه دفاع از خفری راهی مستقل می‌پیماید.

آنچه از تحلیل نظرها برمی‌آید آن است که خفری با تکیه بر امتناع دور، لاهیجی با افزودن قاعده احتیاج ممکن به علت، و ملاصدرا با تکیه بر اصالت و تشکیک وجود، هریک راهی متفاوت برای اثبات واجب پیموده‌اند. خفری برهان را در سطحی صوری و منطقی سامان داده است؛ لاهیجی آن را از نظر مفهومی استوارتر ساخته؛ و ملاصدرا با تحلیل وجودی، معنای واجب را از «موجودی در میان موجودات» به «عین حقیقت وجود» ارتقا داده است. بدین ترتیب، برهان صدرایی در واقع مرحله نهایی و وجودی همان مسیری است که خفری آغاز کرده و لاهیجی در میانه آن ایستاده بود.

۳. برهان سوم محقق خفری و حواشی لاهیجی

برهان سوم محقق خفری بر محال بودن معدوم شدن «مجموع موجودات بما هو موجود» استوار است. خفری استدلال می‌کند که اگر فرض شود مجموع بالفعل موجودات به یک‌باره معدوم گردد، اجتماع نقیضین لازم می‌آید؛ زیرا از یک سو این مجموع بالفعل موجود است و از سوی دیگر فرض می‌شود که به عدم تبدیل شود، درحالی‌که عروض عدم بر موجود بالفعل، یعنی انقلاب وجود به عدم، امری محال است. بدین سان، چون فرض معدوم شدن کلیه موجودات به تناقض می‌انجامد، باید پذیرفت که در میان موجودات، موجودی هست که عروض عدم بر او محال است و آن همان واجب‌الوجود است. به بیان دیگر، اگر تمامی موجودات ممکن باشند، معدوم شدن هم‌زمان همه آن‌ها ممکن خواهد بود اما چون فرض معدومیت کلیه موجودات محال است، ناگزیر در میان آن‌ها موجودی باید باشد که وجودش ضروری و غیرقابل زوال است (خفری، ۱۴۱۵، ص ۸۷). حکیم لاهیجی در حواشی خود بر این برهان، نخست به تبیین دقیق مقصود خفری از تعبیر «مجموع بما هو موجود» می‌پردازد. او توضیح می‌دهد که مراد خفری از این تعبیر، طبیعت

موجود بالفعل است؛ یعنی حقیقتی که در خارج تحقق یافته و عوارض و آثار مشخصی دارد. این طبیعت بالفعل نمی‌تواند یک باره به عدم محض مبدل شود زیرا چنین فرضی مستلزم انقلاب در ذات وجود است و انقلاب ذاتی محال است. در مقابل، اگر «مجموع بما هو ممکن» در نظر گرفته شود، یعنی مجموعه‌ای از موجودات ممکن که برای هریک امکان عروض عدم وجود دارد، معدوم شدن آن‌ها فی نفسه محال نیست. لاهیجی با این تمایز نشان می‌دهد که برهان خفّری ناظر به محال بودن معدوم شدن «مجموع بالفعل» است، نه صرفاً مجموعه ممکنات، و همین نکته کلید فهم درست برهان است (لاهیجی، بی‌تا، ص. ۷۰). لاهیجی سپس بر تفاوت میان تقدم زمانی و تقدم ذاتی تأکید می‌کند. در مرتبه ممکنات، تقدم زمانی میان اجزا و اسباب مجاز است اما در این برهان سخن از تقدم ذاتی است؛ یعنی تقدم علی و قیام شیء به خویش. چنین تقدمی، یعنی اینکه موجود بما هو موجود علت و قائم به ذات خود باشد، امری محال است. خفّری در واقع بر همین تقدم ذاتی تکیه دارد و لاهیجی با روشن ساختن این معنا، برهان را از خلط میان دو نوع تقدم مصون می‌سازد (لاهیجی، بی‌تا، ص. ۷۰). بنابراین، ضرورت وجود واجب الوجود از این برهان نیز روشن می‌شود.

در ادامه، لاهیجی مقدمه‌ای بدیهی اما مغفول را برای تکمیل برهان ذکر می‌کند که خفّری آن را تصریح نکرده است. وی می‌گوید:

”ممکن بما هو ممکن تا به مرتبه وجوب نرسد، ایجاد نمی‌شود (لاهیجی،

بی‌تا، ص. ۹۰).

این مقدمه به این معناست که هیچ موجود ممکن فی نفسه قادر به ایجاد یا ابقای خود نیست، مگر آنکه به نحوی به وجود واجب متکی باشد. با افزودن این مقدمه، صورت کامل‌تر برهان چنین می‌شود: اگر مجموع موجودات صرفاً ممکن باشند، لازمه آن این است که امکان معدوم شدنشان پذیرفته باشد اما از آنجا که معدوم شدن کلیه موجودات بالفعل محال است، پس باید موجودی وجود داشته باشد که ذاتاً از عدم مصون و وجودش ضروری باشد؛ و آن واجب الوجود است.

لاهیجی در حواشی خود همچنین به توضیح دقیق اصطلاح «موجود بما هو موجود» می‌پردازد و تأکید می‌کند که مقصود، طبیعت تحقق یافته و بالفعل وجود است، نه وجود در مفهوم ذهنی

یا بالقوه. این موجود بالفعل به هیچ وجه نمی‌تواند به یک باره لاشیء شود، زیرا چنین امری مستلزم اجتماع وجود و عدم در موضوع واحد است. اما در مورد طبیعت ممکن، چنین محالیتی وجود ندارد، چراکه ممکن از آن حیث که ممکن است، پذیرای عروض عدم است. از این رو، محال بودن معدوم شدن مجموع بالفعل، دلالت بر وجود واجب الوجود دارد که خارج از دایره امکان و فناست (لایجی، بی تا، ص ۹۰). بنابراین، برهان سوم به صراحت واجب الوجود را به عنوان موجد خارج از مجموع ممکنات اثبات می‌کند.

بر اساس این تحلیل، لایجی نشان می‌دهد که برهان سوم خفری با افزودن مقدمه‌های بدیهی و تفکیک دقیق میان مراتب وجود و امکان، از استحکام منطقی و فلسفی بیشتری برخوردار می‌شود. وی تصریح می‌کند که اگر طبیعت موجود بما هو موجود به جای قیام به ذات یا به واجب الوجود، به طبیعت ممکن از آن حیث که ممکن است قائم باشد، لازم می‌آید که عروض عدم بر آن جایز گردد و این به معنای امکان لاشیء شدن حقیقت وجود است که محال است. بنابراین، موجود بما هو موجود نمی‌تواند به ممکن بما هو ممکن قائم باشد، بلکه باید به موجودی واجب و مستقل از امکان و عدم متکی باشد.

در پایان، خفری نتیجه می‌گیرد که چند امر ضروری است: نخست آنکه موجد مجموع ممکنات باید خارج از مجموع ممکنات باشد و چنین موجدی تنها واجب الوجود بالذات است؛ دوم، هیچ یک از ممکنات نمی‌تواند علت فاعلی ممکن دیگر باشد، زیرا در این صورت علیت شیء برای نفس خویش لازم می‌آید؛ سوم، محال است ممکن از ممکنات منشأ وجوب یا امتناع عروض عدم بر مجموع ممکنات گردد؛ و چهارم، اگر واجب الوجود تحقق نداشته باشد، هیچ ممکن از تحقق نخواهد یافت، زیرا هیچ ممکن الوجودی در ذات خود استقلالی در وجود و ایجاد ندارد. وقتی وجود و ایجاد نباشد، موجود ممکن نیز نخواهد بود.

در جمع بندی می‌توان گفت برهان سوم خفری، با حواشی و توضیحات لایجی، بر پایه سه اصل استوار می‌شود: محال بودن معدوم شدن موجود بالفعل، تمایز میان حیث وجودی و حیث امکانی، و ضرورت اتکای هر ممکن به واجب. لایجی با دقت فلسفی خود این برهان را از خلط‌های مفهومی و تقدم‌های زمانی رها کرده و آن را به استدلالی منسجم و استوار بدل می‌سازد که در آن، واجب الوجود به عنوان حقیقتی بیرون از مجموع ممکنات و علت هستی بخش کل نظام وجودی اثبات می‌شود.

۴. برهان چهارم محقق خفری و حواشی لاهیجی

برهان چهارم بر اساس «امکان وقوعی مجرد» استوار است و اثبات می‌کند که حتی بدون توجه به فعلیت موجودات، صرف امکان وقوعی وجود یک شیء، در صورت فقدان واجب الوجود، به دور محال می‌انجامد. لاهیجی توضیح می‌دهد که مجموع ممکنات، بدون وجود موجد خارج از خود، امکان تحقق پیدا نمی‌کنند، زیرا امکان وقوعی هر موجود متوقف بر امکان وقوعی ایجاد ما است و زنجیره این وابستگی در غیاب واجب الوجود به امتناع بدل می‌شود. این برهان مکمل برهان‌های قبلی است و اثبات واجب الوجود را از زاویه‌ای متفاوت و مستقل ارائه می‌دهد.

محقق خفری در این برهان نشان می‌دهد که حتی بدون توجه به فعلیت موجودات، صرف امکان وقوعی وجود یک شیء، در صورت فقدان واجب الوجود، به تناقض و دور محال می‌انجامد. تقریر او چنین است: اگر موجودات ممکن به صورت مجرد امکان وقوعی وجود داشته باشند، لازمه تحقق وجودشان، وجود موجدی است که بتواند این امکان را بالفعل کند؛ و اگر چنین موجدی موجود نباشد، امکان وقوعی نیز به امتناع بدل می‌شود. این همان دور محال است که خفری در برهان‌های قبلی نیز به آن استناد کرده است (خفری، ۱۴۱۵، ص. ۹۵).

حکیم لاهیجی در حواشی خود بر این برهان، نخست روشن می‌سازد که مقصود خفری از «مجموع ممکنات»، نه صرفاً مجموعه‌ای از اجزای منفرد، بلکه مجموعی است که از حیث مجموع‌بودن، همچون یک واحد اعتباری لحاظ می‌شود. چنین مجموعی، به عنوان ممکن واحد، نیازمند موجدی خارج از خود است. او توضیح می‌دهد که اگر فرض شود موجودات ممکن بدون وجود واجب الوجود تحقق یابند، امکان وقوعی آن‌ها متوقف بر امکان وقوعی ایجاد ما خواهد بود و چون این ایجاد نیز به امکان وقوعی وجود وابسته است، دوری لاینحل پدید می‌آید. در نتیجه، وجود واجب الوجود لازمه عقلی و منطقی امکان وقوعی موجودات است (لاهیجی، بی‌تا، صص. ۹۰-۱۰۰).

لاهیجی سپس پنج نکته اساسی را برای توضیح دقیق‌تر برهان بیان می‌کند:

۱. مقصود خفری از «جمع ممکنات» مجموع آن‌ها از حیث کلیت و وحدت است، نه افراد منفرد. از این رو، برهان بر اساس نیاز مجموع ممکنات به علت خارجی تنظیم می‌شود، نه نیاز تک تک ممکنات.

۲. علت فاعلی مورد نظر خفری در اینجا، همان تحقق برخی از اجزای ممکنات است، زیرا

نسبت دادن علت به کل مجموع بدون لحاظ اجزا منجر به محذور علیت شیء برای نفس خویش خواهد شد.

۳. هیچ موجود ممکن نمی‌تواند منشأ وجوب برای موجود دیگر یا برای مجموع ممکنات گردد، زیرا ممکن، فاقد حیث وجوبی است و نمی‌تواند چیزی را واجب سازد.

۴. برهان چهارم، همانند برهان‌های پیشین، نشان می‌دهد که اگر موجودی که وجودش بذاته و مستقل است وجود نداشته باشد، هیچ موجودی تحقق نخواهد یافت؛ چراکه همه ممکنات، از آن حیث که ممکن‌اند، در حکم ممکن واحدند و در غیاب واجب‌الوجود تحقق آن‌ها محال می‌گردد.

۵. در نهایت، لاهیجی تأکید می‌کند که این برهان حتی بدون توجه به فعلیت موجودات نیز قابل اقامه است؛ یعنی صرف امکان وقوعی موجودات، در صورت نبود واجب‌الوجود، به امتناع منتهی می‌شود و این خود دلیل روشنی بر ضرورت وجود واجب است (نک: لاهیجی، بی‌تا، صص. ۹-۱۰).

لاهیجی برای تکمیل و تقویت این برهان، سه تقریر مستقل از آن ارائه می‌کند. در تقریر نخست، می‌گوید: بدیهی است که وجود ممکن ما در خارج دارای امکان وقوعی است. اما اگر واجب‌الوجود وجود نداشته باشد، این امکان وقوعی به امتناع بدل می‌شود، زیرا امکان وقوعی وجود ما در غیاب واجب‌الوجود متوقف است بر امکان وقوعی ایجاد ما و این ایجاد نیز به امکان وقوعی وجود ما وابسته است. این وابستگی دوری همان دور محال است و بنابراین وجود واجب‌الوجود ضرورت دارد.

در تقریر دوم، لاهیجی از حیث تحلیلی میان دو نوع طبیعت تمایز می‌نهد: وقوع طبیعت «موجود بما هو موجود» لازم است بی‌مبدأ باشد، زیرا در غیر این صورت تقدم شیء بر خویش لازم می‌آید؛ اما وقوع طبیعت «ممکن بما هو ممکن» مستلزم داشتن مبدأ است. در نتیجه، اگر فرض شود که تمام موجودات ممکن‌اند، آنگاه امکان وقوعی آن‌ها موجب اجتماع نقیضین خواهد بود، چراکه هم باید وجودشان ممکن باشد (یعنی نیازمند مبدأ) و هم بی‌مبدأ فرض شده‌اند (چون غیر از آن‌ها موجودی نیست).

در تقریر سوم، او استدلال را از منظر علیت تبیین می‌کند و می‌نویسد: مجموع افراد ممکن‌الوقوع باید دارای علتی باشند که این علت نه خود مجموع است و نه جزئی از آن، بلکه

چیزی بیرون از مجموع ممکنات است. اگر واجب الوجودی نباشد، لازمه آن است که مجموع ممکنات امکان وقوعی نداشته باشند، زیرا بدون علت نه وجود فعلی و نه امکان وقوعی تحقق نمی‌یابد (نک: لاهیجی، بی‌تا، صص. ۹۰ پ-۱۰۱).

تحلیل لاهیجی از برهان چهارم نشان می‌دهد که این استدلال مکمل براهین پیشین خفّری است و نظامی منسجم از اثبات واجب الوجود را شکل می‌دهد. محور مشترک تمام این براهین امتناع دور و ضرورت وجود موجدی است که ذاتاً مستقل از امکان و نیاز باشد. لاهیجی با افزودن مقدمات بدیهی، تفکیک میان موجود بالفعل و ممکن، تمایز میان تقدم زمانی و ذاتی، و توضیح وحدت نوعی در مقابل وحدت عددی، ساختار استدلال خفّری را به اوج انسجام و دقت منطقی می‌رساند. حاصل کار آن است که واجب الوجود نه تنها شرط تحقق موجودات بالفعل است، بلکه شرط امکان وقوعی موجودات نیز هست؛ و در غیاب او نه وجودی ممکن می‌گردد و نه حتی امکان وقوعی برای وجود باقی می‌ماند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش به تحلیل انتقادی دفاعیات فیاض لاهیجی از براهین اثبات واجب الوجود محقق خفّری در رویارویی با نقدهای صدرالمتألهین پرداخت. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که سهم لاهیجی فراتر از صرف شرح حواشی بوده و وی با ظرافت‌های مفهومی، مانند تمایز میان تقدم ذاتی و زمانی، و تصریح بر قاعده «ممکن بما هو ممکن نیازمند مبدء است»، توانست بنیان استدلال خفّری را تقویت و انسجام بیشتری به آن بخشد. این امر خود نشان‌دهنده توانایی سنت فلسفی متأخر در پالایش میراث پیشینیان است. با این حال، نوآوری کلیدی این تحقیق در ارزیابی میزان کفایت این دفاعیات در برابر نقدهای ملاصدراست. تحلیل ما نشان داد که اگرچه لاهیجی توانست بسیاری از ابهامات را رفع کند، اما در مورد برهان انی، دفاعیات ایشان در زمینه‌هایی که به تمایز دقیق میان وجود به مثابه موجود و وجود به مثابه صفت مربوط می‌شود، نسبت به پاسخ‌های کامل‌تر در مکتب صدرا با کاستی‌هایی همراه است که نیازمند بازسازی استدلال است. در نتیجه، مشارکت لاهیجی یک تلاش روشمند برای بازسازی بوده که نتایج آن اهمیت حیاتی تمایزات مفهومی در صحت سنجی براهین وجودی را برجسته می‌سازد و این ارزیابی نقادانه وجه تمایز این پژوهش با تحقیقات پیشین محسوب می‌شود.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

این پژوهش هیچ‌گونه حمایت مالی از نهادهای دولتی، خصوصی یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده در تمامی مراحل پژوهش شامل طراحی تحقیق، گردآوری داده‌ها، تحلیل مطالب و نگارش مقاله مشارکت داشته است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش در نگارش این مقاله از ابزارهای هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که هیچ‌گونه تعارض منافی در این پژوهش وجود ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در این پژوهش اصول اخلاق پژوهش از جمله ارجاع دقیق به منابع، پرهیز از سرقت علمی و امانت‌داری در نقل دیدگاه‌ها رعایت شده است و این موضوع مورد تأیید نویسنده است.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

سپاسگزاری

نویسنده از داوران محترم نشریه به سبب پیشنهادهای و دیدگاه‌های اصلاحی آنان سپاسگزاری می‌کند.

فهرست منابع

۱. تهرانی، آقابزرگ. (۱۴۰۳ق). **الذریعة إلى تصانیف الشیعة** (ج ۱۳). بیروت: دار الأضواء.
۲. خفّری، محمد بن احمد. (۱۴۱۵ق). **حاشیة الخفّری علی الهیات الشفاء** (تحقیق محمد خوانساری). قم: مرکز نشر اسلامی.
۳. خفّری، محمد بن احمد. (۱۳۸۲). **تعلیقہ بر الهیات شرح تجرید ملاعلی قوشچی** (تصحیح فیروزه ساعتچیان). تهران: نشر میراث مکتوب.
۴. عشاقی، حسین و فروغی، روح‌الله. (۱۳۹۷). براهین سه‌گانه محقق خفّری بر اثبات وجود خداوند و ارزیابی اشکالات صدر المتألهین بر آن. *فلسفه دین*، ۱۵ (۲)، ۵۴۹-۵۶۳. <https://doi.org/10.22059/JPH.T.2018.227835.1005471>
۵. لاهیجی، عبدالرزاق. (بی‌تا). **حاشیه بر تعلیقات محقق خفّری بر شرح تجرید قوشچی** [نسخه خطی شماره ۴-۷۱۸]. تهران: کتابخانه الهیات دانشگاه تهران.
۶. لاهیجی، عبدالرزاق. (۱۴۲۵ق). **شوارق الإلهام**. قم: مؤسسة الإمام الصادق (ع).
۷. لاهیجی، عبدالرزاق. (۱۳۸۳). **گوهر مراد**. تهران: نشر سایه.
۸. مدرس تبریزی، محمدعلی. (۱۳۶۹). **ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنی و الألقاب** (ج ۳). تهران: اساطیر.
۹. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۹۸۱). **الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۰. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۰). **الشواهد الربوبیة**. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Resources

The Holy Qur'ān.

1. Al-Khafri, M. b. A. (1994). *Hāshiyat al-Khafri 'alā llāhiyyāt al-Shifā'* (Kafri's gloss on the metaphysics of al-Shifā') (M. Khwānsārī, Ed.). Qom: Markaz-e Nashr-e Islāmī. [In Arabic]
2. Al-Khafri, M. b. A. (2003). *Ta'liqah 'alā al-llāhiyyāt: Sharḥ Tajrīd of Mullā 'Alī Qūshchī* (Gloss on theology: Commentary on the Tajrīd of Mullā 'Alī Qūshchī) (F. Sa'atchiyān, Ed.). Tehran: Mīrāth-e Maktūb. [In Arabic]
3. Al-Lāhijī, 'A. (2004a). *Gawhar-e morād* (The essence of desire). Tehran: Sāyā. [In Persian]
4. Al-Lāhijī, 'A. (2004b). *Shawāriq al-ilhām* (The illuminations of inspiration). Qom: Imām al-Ṣādiq Institute. [In Arabic]
5. Al-Lāhijī, 'A. (n.d.). *Hāshiyeh bar ta'liqāt-e Muḥaqqiq-e Khafri bar Sharḥ-e Tajrīd-e Qūshchī* (Marginalia on Kafri's glosses on Qūshchī's commentary on Tajrīd) (Manuscript No. 4-718). Tehran University Library. [In Arabic]
6. Modrres Tabrizī, M. 'A. (1990). *Rayḥānat al-adab fī tarājim al-ma'rūfīn bi al-kunā wa al-alqāb* (The basil of literature in the biographies of those known by epithets and titles) (Vol. 3). Tehran: Asāṭīr. [In Arabic]
7. Mullā Ṣadrā (Ṣadr al-Dīn Shīrāzī), M. b. I. (1981a). *Al-Ḥikmah al-muta'āliyah fī al-asfār al-'aqliyah al-arba'ah* (The transcendent philosophy in the four intellectual journeys). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
8. Mullā Ṣadrā (Ṣadr al-Dīn Shīrāzī), M. b. I. (1981b). *Al-Shawāhid al-rubūbiyyah* (The divine witnesses). Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī. [In Arabic]
9. Oshshaqi, H., & Foroughi, R. (2018). The three proofs of Muḥaqqiq Kafri for the existence of God and the evaluation of Ṣadrā's objections. *Philosophy of Religion*, 15(2), 549–563. <https://doi.org/10.22059/JPH.2018.227835.1005471> [In Persian]
10. Tehrānī, A. B. (1983). *Al-Dharī'ah ilā taṣānīf al-Shī'ah* (The means to the writings of the Shī'ah) (Vol. 13). Beirut: Dār al-Aḥwāl. [In Arabic]